

univerzalne dimenzije predanja kao kategorije usmene proze

zoja karanović

Pojam predanje (predaja), koji je kod nas sve više u upotrebi za specifičnu kategoriju usmene proze, Vuk Stefanović Karadžić nije poznavao. Ali je za njeno postojanje, to je nesumnjivo, ipak znao. Neke priče koje se slobodno mogu uvrstiti u predanja on je, naime, publikovao u svom *Životu i običajima naroda srpskoga* u delovima

«Verovanje u stvari kojih nema» i «Junaci i konji njihovi». Ali niz istih tih priča našlo se već ranije u Vukovom *Rječniku*, za koji se već odavno zna da je delo nezaobilazno za razumevanje i izučavanje naše narodne književnosti uopšte. Tako su se, eto, tekstovi mnogih predanja kod nas našli zabeleženi relativno rano, neki još početkom prošlog veka. Ko zna koliko ih je, međutim, zauvek prekrila tama zaborava. Ovaj nedovoljno izdiferencirani interes Vukov za predanje imao je, međutim, kao i sve što je on činio ili nije činio, zbog snage autoriteta kojim je njegova ličnost na ovu kulturu zračila, veoma jake posledice. Jer, predanja su u toku proteklog stoleća, iako su se svojim vitalističkim snagama nametala beleženju, stalno ostajala u senci zanimanja naše naučne javnosti. Tek su nekako pedesetih godina ovog veka stidljivo ušla u njene, do tada za druge kategorije usmene proze, strogo čuvane domene. Ali, i tokom poslednjih tridesetak godina koje nas dele od tog vremena, u oblasti ispitivanja usmenog predanja, kod nas je nastalo svega nekoliko radova, na prste bi se dali izbrojiti.

Situacija u našoj nauci donekle, ali samo donekle, odslikava stanje u ispitivanjima evro-američkih i ostalih predanja i zanimanja koja za njih pokazuje savremena nauka. Jer, predanje, izgleda, pod uticajem opšte duhovne zaokupljenosti fakticitetom, s jedne strane, i, mada paradoksalno zvuči, opšte razočaranosti rezultatima egzaktnih metoda, s druge strane (a i jedno i drugo su obeležja našeg doba) – kako u usmenoj tradiciji, tako i u specifičnim oblicima u mas-medijima – negde od polovine veka doživljava svojevrsnu renesansu, koja je primetna i u našim danima. Paralelno sa ovim bujanjem, negde šezdesetih – sedamdesetih godina, javlja se izrazito pojačan interes ne samo folklorista, već i interdisciplinarnih istraživanja za ovu kategoriju usmene proze, posebno u nekim zemljama Evrope i u SAD-u. I, mada je život predanja kod nas poslednjih decenija imao sličnu sudbinu onih u Americi i Evropi, nisu ga, međutim, pratila i slična zanimanja naučne javnosti. Jer, kod nas su interesovanja nauke za tradicijske oblike usmene književnosti još uvek obrnuta od onih u svetu, vezuju se za tzv. klasične žanrove – epsku i lirsku pesmu i donekle pripovetku. Te forme se, međutim, gube, isto onako kao što nestaju i uslovi koji omogućavaju njihovo nastajanje i podržavaju im život. Novi, vitalniji, oblici ih zamenjuju i nadomeštaju.

Ali, šta je to usmeno predanje, kako ovu kategoriju proze vide naučnici i koje su njene osobine tako bliske osećanjima mislima današnjeg čoveka, jedno je od osnovnih pitanja.

Još su braća Grim celokupno usmeno prozno stvaralaštvo posmatrali kao dve kategorije – *Marchen* i *Sage*. Od tada, pa do naših dana, u izvesnom smislu, traju i nespornosti i neslaganja oko toga šta bi, zapravo, trebalo podrazumevati pod jednim, a šta pod drugim nazivom.

Märchen možemo shvatiti široko, kao «pravu pripovetku», narodnu priču kojom se svesno zahvata u «carstvo poezije», odnosno koja se kazuje kao izmišljaja, nešto za šta se smatra da se nikada nije ni dogodilo; čemu odgovaraju i njena specifična sredstva poetike (tu je «sveznajući» kazivač, prostor i vreme priče, koji su «izvan prostora i «izvan» vre-

mena – koji događaje vuku u «večnost», tu je njena kompozicija – uvek unapred određena, i kao iz jednog komada salivena; zbivanje – koje je sve u uzlaznoj liniji romantične pustolovine, koja se sigurno razvija prema svom razrešenju; junaci, bolje reći figure, koji kroz priču kao da plove, nošeni unapred određenim zadacima i ciljevima i vođeni čarobnim sredstvima ili pomoćnicima; tu nema mesta deskripciji ni bilo kakvoj neočekivanoj retardaciji, tu se sve samo imenuje – sve je unapred znano, baš onako kako to nikad u zbilji nije). Zato je i intencija *Märchen* prevashodno zabavljaka. Ovako pripovetku (naš odgovarajući pojam za *Märchen*) i shvataju mnogi istraživači.

S druge, pak, strane, kategorija *Sage* (naše predanje ili predaja) od početka je vezivano za «znanje» i «istoriju». Ili, shvatanje je kao kategorija proze sa prevashodno praktičnim, a ne umetničkim, funkcijama. Valjda zato što je, nasuprot pripovetci, koja je sasvim uobličena fikcijska narativna struktura, sa određenim zakonitostima poetike, u predanju sve u fragmentu. U njemu je čak i odnos prema zbilji obično nedovoljno izdiferenciran, pa se u istraživanjima sa njom ponekad i izjednačuje. Ja bih, međutim, pre rekla da se u predanju kazuje čovekov ambivalentan odnos prema zbilji, ali i prema svetu uopšte. Jer, upravo tome odgovara način na koji se ovde o svemu govori.

Predanje, naime, često ishodi iz zbilje ili se u nju vraća. Kazivanje može biti potaknuto razgovorom, pa je ono istovremeno i govorna i narativna situacija. Sam kazivač saopštava o ličnom, pojedinačnom, iskustvu, ili iskustvu bližnjih, a time i nužno subjektivno. Ali njegov položaj se lako može pomerati, zazivanjem autoriteta drugih – kolektiva ili predaka, čime on relativizuje i sigurnost sopstvenog stava, ali neretko dovodi u pitanje i stavove drugih. Na ovaj način, u priči se istovremeno mešaju lični doživljaji i predstave iz opšte tradicije. Kazivač je, tako, za razliku od onog iz pripovetke, ovde kao nepredvidiva amplituda klatna, čije će njihane zavisiti od trenutne snage koja će ga u momentu pokrenuti.

Sami događaji u predanju se nižu bez unapred utvrđenog poretka – mehanički, asocijativno ili hronološki. Oni predstavljaju igru konstitutivnih elemenata, pa je predanje na neki način i slika nastajanja i života priče u nastajanju. Kazivanje je istovremeno ovde «poziv» na strukturu, ali i na njeno razaranje. Priča koja je u osnovi fragment se, znači, s jedne strane, otvara, a sa druge – zatvara. Pošto se ovde kazuje o svojevrsnom susretu običnog i svakodnevnog sa čudesnim, te čovekovom strahu i nesnalaženju, i nikad do kraja razumevanju onoga što mu se dešava, normalno je da priče koje o tome govore, u usmenom prenošenju, zadobijaju uvek iznova drugačije i nikad do kraja artikulisane oblike. Zato se njihova «izlomljena» kompozicija u krajnjim konsekvencama iščitava kao adekvatna manifestacija oblika prema sadržini, odnosno kao stav o onome o čemu se govori. Događajima u predanju ne znaju se uzroci. Oni se ne mogu predvideti, ni razumeti, niti se na njih može uticati. To je nešto slično neopisivom stravičnom rasprskavanju dva aviona, koji se iznenada sudare na beskrajnim prostranstvima neba.

Zato radnja predanja nema kulminacije. Rešenje, i kada se traži, nije borba, već obično magija ili ritual, odnosno pokušaj obmanjivanja ili umilostivljenja sila koje čoveka nadilaze. Tako u predanju nema ni stvarnih razrešenja, koja bi pružila olakšanje. Čovek je u njemu biće koje je izgubilo vezu sa božanskim zakonima. On, kada nečemu i teži, nije u stanju da to dosegne, ali sa svojih napora uglavnom ne odriče. Takav, on je ostavljen na milost i nemilost neznanim silama, po mnogo čemu je sličan čoveku modernog doba.

U priči obavezno i dolazi do susreta ljudskih bića sa natprirodnim. U zbivanju učestvuju i sami kazivači, i likovi iz istorijske prošlosti, ali i duhovi i demoni. Time ovde dolazi do mešanja svetova, odnosno do globalne opozicije natprirodnog i svakodnevnog, banalnog.

Ta opozicija održava se i u ostalim dimenzijama priče. Njeni prostori su, s jedne strane, poznati, iskustveni, nominovani, a s druge, pak, oni se rastvaraju u bezdane čeljusti jeze. To je prava atmosfera tzv. fantastike svakodnevnog života, u kojoj upravo i dolazi do maksimalnog uzajamnog prožimanja čudesnog i svakodnevnog.

Slično je i sa vremenom priče. Događaji o kojima ona govori obično se situiraju u istorijsku prošlost, koja ima tendenciju ka sadašnjosti i budućnosti – eshatološka i socijalno-utopijska predanja, priče o zakopanom blagu i sl. Zbivanja, dakle, često nisu konačna niti posve završena. To otvara mogućnost različitih rešenja, što otkriva čovekovu nesposobnost da artikulise svet, pa i nemoć reći da kroz priču pruži određena objašnjenja, što zaista odgovara modernom

senzibilitetu. Na ovaj način se, ujedno, i svaka monolitnost značenja priče raspada. Sve što se njome kazuje moglo se dogoditi i ovako i onako, a nije se ni moralo desiti; niko, zapravo, o tome nije siguran.

Po svemu što je rečeno, svojim osnovnim osobinama poetike, kao i homološkim značenjskim konotacijama, usmena predanja se mogu dovesti u vezu sa nekim od oblika moderne književnosti, ovde se, pre svega, misli na određene kraće prozne forme – koje su (svakako ne slučajno) začeli i negovali još Kafka... Harms... i dalje... tu postoji linija koja teče sve do Borhesa i posle, upravo oni pisci u kojima su najintenzivnije pulsirali problemi bića modernog doba – priče koje se često nazivaju *short story*.

Obično se naime, uprkos svim raznolikostima i nemogućnostima da joj se uhvati oblik i smisao, u nauči ističe nekoliko bitnih svojstava tzv. kratke priče: Njen sažet obim, fragmentarnost i nekohherentnost sleda fabule upravo je svojstvo niza predanja. Jedan trenutak, situacija, ili događaj koji se hvata u kratkoj priči donekle odgovara trenutku uhvaćenom u predanju. Svojstvo kratke priče da se unutar nje narator premešta, a da je često i sam njen junak, može biti obeležje i naših kazivanja. Događaji opisani u kratkoj priči obično se nalaze u svakodnevnom čitaocu iskustvu, ali se isto kao u predanju i oneobičavaju sučeljavanjem sa čudesnim, mešanjem sna i jave i sl. Junaci su i ovde uglavnom neindividualizovani, nesposobni ili bezvoljni da izmene svoju situaciju. Baš to je adekvatno junacima predanja. I figurativnost likova kratke priče je zato, u neku ruku, naslede jednog kraka usmene prozne tradicije. U skladu sa opštim štimungom kratke priče, koji se iz svega nazire, su i dimenzije prostora i vremena, kako ih ona zahvata i tumači. Polazno ishodište prostora, naime, obično se odnosi na iskustveni svet, ali se on, kao u kaleidoskopu, pomera, dok u potpunosti ne izgubi svoja poznata, početna, obeležja. Slično se, kao što je već rečeno, dešava i u predanju. Karakteristične su posledice da junak u oba slučaja gubi oslonac. Slično je i sa vremenom. I ono se i u predanju i u kratkoj priči može protejski skupljati i širiti. A i kratkoj priči često nedostaje završetak, što je tipično obeležje eshatoloških predanja, priča o zakopanom blag i sl. Sve ovo opet, dalje, uslovljava određene posledice po značenja kratke priče. Opšti je stav, naime, da su ova, i ostala ovde nepomenuta sredstva poetike, književne vrste (?) o kojoj je reč, najadekvatniji izraz onog što se njome želi reći. Jer, a u tome se svi slažu, na ovaj način se »u obimu jedne fusnote«, nedorečenošću, izlomljenošću, fragmentarnošću... kazuje iskustvo modernog čoveka da je nemogućeduhovno osvojiti svet. Njome se dočarava atmosfera njegove otuđenosti i izgubljenosti u nama savremenom trenutku življenja. A to je, barem se meni čini, u osnovi prisutno i u predanju. To bi onda, dalje, značilo da je slično, ili čak istovetno, iskustvo sveta svojstveno i tzv. tradicionalnim društvima, barem u nekim njihovim segmentima, što iz osnova menja našu idealizovanu sliku o njihovoj harmoničnosti. I drugo, dolazi se do zaključka da strava nije produkt isključivo modernih senzibiliteta, što bi dalje značilo da je čovek po sebi promašeno biće. Ali biće koje se, uprkos svemu, ipak pita.

Naravno, sve ovo što je do sada rečeno treba shvatiti samo kao mogućnost i tendenciju, koja se manifestuje u određenim narativnim oblicima, a ne kao njihovu isključivu obavezu i zakonitost. I još nešto, ovim se nikako ne želi postaviti znak jednakosti između predanja i nekih oblika moderne proze, već se samo nagoveštava njihova mogućna međusobna povezanost. Sve bi još trebalo proveravati na konkretnim primerima, čime bi se pokazale i njihove eventualne različitosti. Ali sve to uveliko prevazilazi namere i mogućnosti ovog uvoda.

Na početku je već rečeno da je predanje izvanredno vitalna kategorija usmene proze.

Pored niza tzv. tradicijskih internacionalnih sižea – koji se još uvek čuvaju, pamte, ili prenose, ako ne uvek u narativnom obliku, a ono barem u vidu glasina ili vesti, pri tom se zaogrćući u novo, moderno, ruho (rekvizite tehničke civilizacije, ispunjavaju se realijama iz savremenog društveno-ekonomskog miljea i sl.) – kod nas se prepoznaje i većina internacionalnih modernih sižea. I u njima se izražavaju iste strukture mišljenja iz kojih su nekada nastajala tradicijska predanja.

U internacionalno rasprostranjenom sižeu o sablasnoj autostoperki, koji se vezuje i za različite krajeve naše zemlje; čovekovi univerzalni strahovi, kao i strahovi ljudi našeg doba, zaista nalaze svoj specifičan izraz. Umesto u šumi, u planini, u pećini i sl., kao u tradicijskim pričama o duhovima, sablast se ovde pojavljuje na drumu, u liku mlade žene koja je nekada pregažena na pomenutom mestu – kod Zagreba, na putu prema Beogradu i sl. Na ovaj način, čovekov

susret se numinozno povezan je sa strahom ne toliko od vožnje samog automobila, koliko od eventualnih nezgoda, koje tu, inače prijatnu, vožnju mogu pratiti. Pričom establišment, svakako, upozorava na činjenicu da se zadovoljstvo vožnje sa nepoznatom mladom ženom – i onog što se u patrijarhalnoj kulturi kakva je naša, očekuje nakon toga – lako može pretvoriti u moru. Ali priča, nesumnjivo, nudi i druge mogućnosti tumačenja. U njoj se otkriva i univerzalna dimenzija predanja, susret običnog i svakodnevnog sa natprirodnim, do kojeg opet dolazi u graničnim prostorima, izvan grada, uz cestu, u noći, kada je vozač potpuno sam. Tu je, zapravo prisutna fantastika svakodnevnice, tako karakteristična za predanje.

Iz slične duhovne zaokupljenosti, rekvizitima tehničke civilizacije i vožnjom automobila, ali sa sasvim drugačijim značenjima, izranja i suluda, monstrozna zgoda o pregaženoj devojčici, koja se takode pre nekoliko godina prenosila usmenim putem. Ja sam je čula vezanu za dečaka. Događaj se navodno odigrao između Veternika i Futoga, sa svim detaljima domaće atmosfere. Ova priča, pre svega, izražava opsesiju straha od automobila i saobraćajnih nesreća, ujedno strašeci i stvarajući zadovoljstvo slušanja nečuvenog i mahinitog.

Leta 1979, u usmenom prenošenju po Beogradu ali i drugde, kolale su priče o fantomu iz belog poršea. Njih su, što je u ovakvim slučajevima često, prenosile i novine. Ovde se, zapravo radilo o jednom stvarnom događaju, koji je više dana tog juna poticao maštu kazivača. Transformisan u priču, on je nesumnjivo aktualizovao neke probleme sukoba između pojedinca i vlasti, kao što je takode uticao i na pojavu ritualnog ponašanja.

Takode sam čula i više monstroznih priča o slučajnim ubistvima dece, o tome kako je dete »oprano« u veš mašini, ili ispečeno na plinu. One su svojevrsna opomena roditeljima koji ostavljaju decu samu; istovremeno izražavaju i roditeljski strah od ostavljanja dece same, na šta su oni u urbanoj modernoj jednočelijskoj porodici često primorani.

U poslednje vreme, podstaknute ekonomskom krizom, vaskrsavaju i različite priče o zakopanom blagu i iznenadnom bogaćenju, u čijoj osnovi na neki način takode leže tradicijske priče. Među njima posebno su popularne priče o dobitnicima.

Takode je u savremenom kontekstu zanimljiva i priča o pokušaju silovanja jedne žene, za koju sam čula da se dogodila u Ceneju. U njoj vešta veterinarica kastrira nesuđenog, nespretnog siledžiju. I ova priča svakako je nastala u određenom socijalnom kontekstu i izraz je naše neemancipovanosti, ali je ujedno i protest protiv falokratske kulture uopšte.

U našim danima posebno su popularne još neke teme, naše i internacionalno rasprostranjene, koje pokazuju izvanredne vitalističke snage, ali zapravo u određenim sredinama intenzivno žive samo po nekoliko dana. Takva je, recimo, priča o detetu Alena Delona rođenom u novosadskoj »Betaniji«, koja se po Novom Sadu prepričavala prošle jeseni. Najdirljiviji je njen kraj, po kojem se ovaj savremeni antijunak, na zadovoljstvo svih, iznenada pojavio i odneo svoju beb u Pariz...

I tako, različita pričanja pojavljuju se i prenose usmenim putem, živeći u urbanoj sredini i prigradskim naseljima tek toliko da zadovolje potrebu običnog čoveka za uzbudjenjem ili skandalom. Ali ona često imaju i znatno dublje ko-rene, kazujući o našim svakodnevnim, ali i dubljim, arhetipskim, strahovima i strepnjama. Tada se u njima najčešće mogu prepoznati i tradicijski sadržaji, ovoga puta zaodnati u novo ruho. Neretko u njima, opet, pulsira latentna društvena kritika kroz koju se socijalno ugrožene grupe oslobađaju jezike.

Po svemu se, dakle, pokazuje da je predanje kao kategorija usmene proze, bilo da je reč o njenim tzv. tradicijskim formama, ili pak o nekim savremenim pričanjima, jedna izuzetno bogata i zanemarena oblast usmene proze, te joj je zato neophodno posvetiti veću pažnju. Kada se tome dodaju još i neke mogućnosti zaista modernih iščitavanja, predanja, ne samo kao folklornog oblika, već i kao vida književnosti, zasnovanost tematskog bloka kakav ovaj postaje razumljivom.

1. O tome, kao i o globalnim stavovima o predanju koji postoje u modernoj nauči više u tekstu M. Bošković-Stulli, *Narodna predaja – Volkssage – kameni spoticanja u podjeli vrsta usmene proze*, u knjizi, iste autorke: »Usmena književnost kao umjetnost riječi«, Zagreb, 1975, 121-136.
2. To su uglavnom radovi koji se navode u ovim beleškama.
3. v. nap. br. 1.
4. O tome je kod nas opširnije pisala M. Bošković-Stulli, *Zagrebačka usmena pričanja u prepletanju s novinama i televizijom*, u knj. »Usmena književnost nekad i danas«, Beograd, 1983, 272-316.
5. Isto.
6. I. Kovačević, *Urbani rituali*, »Kultura«, 1982, br. 57-58, 253-271.
7. v. nap. br. 4.
8. I. Kovačević, *Priče o dobitnicima*, »Etnološke sveske«, 5, Beograd, 1981, 45-48.